



AUDRIUS BEINORIUS

Vilniaus universitetas, Lietuva
Vilnius University, Lithuania

SEKSAS IR NUŠVITIMAS: MODERNIOJI TANTROS PERCEPCIJA INDIJOJE IR VAKARUOSE

Sex and Enlightenment: The Modern Perception
of Tantra in India and the West

SUMMARY

Indian Tantric rituals have been increasingly associated with the Indian erotic arts like Kāma Sūtra and also with Western erotic-occult practices. The present paper represents an attempt to reflect upon the historical and cultural changes related to the diverse constructions of Tantra by discussing the various critical approaches and interpretations of Tantra in the West. How has Tantra assumed such a central place in postmodern, popular Western culture as techniques of a purely sexual enjoyment? And why were so many intellectuals in the West fascinated by those controversial Indian religious practices? For these purposes the paper applies historical and critical discourse analyses. The conclusion is that Tantra was approached by westerners as a part of New Age religiosity because it was ideologically a most convenient legitimization of sexual liberty.

SANTRAUKA

Religiniai indiškiosios tantras ritualai Vakarų vaizduotėje yra nuolat kontroversiškai siejami su Indijos erotika, *Kāma sūtra* bei su okultinėmis ir seksualinėmis praktikomis. Straipsnyje siekiama kritiškai išanalizuoti šio fenomeno Vakaruose ir Indijoje imaginacines konstrukcijas ir istorines percepcijos transformacijas. Kokias strategijas tantras praktikų interpretavimui pasitelkė XIX a. indų reformatoriai? Kaip ir kodėl ypatingą reikšmę populiarioje postmodernistinėje Vakarų kultūroje įgavo komercializuota tantras kaip „dvasinio sekso“ samprata, patraukusi ir intelektualų dėmesį? Straipsnyje pasitelkiama istorinė ir kritinės diskurso analizės metodologija. Daroma išvada, jog populiariume *New Age* religingumo lygmenyje tantrą vakariečiai naudojo siekdami legitimizuoti seksualinę laisvę.

RAKTAŽODŽIAI: neotantra, hinduizmas, kolonializmas, Naujojo amžiaus religijos, seksualumas.

KEY WORDS: neotantra, hinduism, colonialism, New Age religions, sexuality.

IVADAS

Neretai teigiama, jog religinio tantrizmo įvaizdžio konstravimas buvo vienašalis, vien europietiškos vaizduotės projektas. Tačiau iš tiesų jį konstruojant aktyviai dalyvavo ir išsilavinę indai. Kaip teigia Davidas Kopfas, anksčiau orientalistų darbai, vakarietiškos akademinės infrastruktūros – koledžų, universitetų, ligoninių – formavimas Kalkutoje suteikė milžinišką intelektualinį stimulą vadinamojo hindų renesanso lyderiams (Kopf 1979: xiii; taip pat žr.

Raychaudhuri 1988: 3–4). Tuo pat metu orientalistinės hinduizmo ir Indijos istorijos konstrukcijos pradėjo daryti įtaką Indijos intelektualų savivokai. Indai pradėjo iš naujo interpretuoti tradicines sąvokas ir senąsias religines doktrinas pajungdami jas konceptualioms vakarietiškomis formoms ar šias internalizuodami. Tantrės fenomenui šiame procese irgi teko svarus vaidmuo. Pažvelkime į tantrės reinterpretavimo vingius.

TANTRA HINDUIZMO REFORMATORIŲ AKIMIS

Tantrizmo ydingumą ir išsigimimą griežtai puolė aktyvus tradicinio, „tyro“ Vedų religingumo gynėjas ir *Ārya Samāj* sąjūdžio įkūrėjas Swāmī Dayānanda Saraswatī (1824–1883), sakydamas, kad būtent tantrizme slypi moderniosios Indijos silpnumas. Tantra įkūnija viską, ką reikėtų šalinti iš hinduizmo norint atkurti pirmąjį jo tyrumą (Saraswati 1927: 319). Bet turbūt įtakingiausios diskusijos apie tantrą įsižiebė XIX a. pabaigoje Bengalijoje. Galima netgi sakyti, jog tantrės kategorija tapo kontrrenesanso simboliu, būtent reprezentavo visišką priešybę viskam, už ką kovojo renesansas: stambeldystės ir amoralumo įsikūnijimu, kuri panaikinti siekė reformatoriai¹. Nestebina tai, jog beveik visi hindų reformatoriai idealizavo vedų laikotarpio „aukso amžių“ ir demonizavo dabartinį „tamsos amžių“, kuriame viešpatauja iškrypusios tantrinės praktikos.

Pavyzdžiui, nūnai žinomas kaip „moderniosios Indijos tėvas“ ar „Indijos Mar-

tynas Liuteris“ bengalų reformatorius Rāmmohun Roy'us (1772–1833), puikiai įkūnijo to meto Bengalijos intelektualų psichologinę ambivalenciją: viena vertus, tai atspindėjo siekį modernizuoti Indijos visuomenę Vakarų socioekonominiu pavyzdžiu, kita vertus, norą kartu išsaugoti senąsias hindų tradicijas. Nors kovodamas prieš politeistinę stambeldystę ir vildamasis atkurti racionalų monoteizmą jis nuolat apeliavo į vedas, vedantą ir upanišadų tekstus, tačiau ir krikščionybės įtaka jam buvo akivaizdi. Galima sakyti, jog Rāmmohun Roy'us į monistinės Šankaros vedantos metafiziką perkėlė Vakarų monoteizmo sampratą. Visos tantrės, ir ypač šakti tantra, jam reprezentavo labiausiai bauginančią ir žeminančią religijos formą – „radikalų nukrypimą nuo autentiškos hindų tradicijos“ (Rāmmohun 1982: 99).

Paradoksalu, jog jis pats augo brahmaniškoje tantrinės kultūros terpėje, jo paties motina buvo nuoširdi tantrinės

šaktų deivės Kali garbintoja. Svarbu atkreipti dėmesį į tai, jog daugelis tantrinių tekstų neneigia ir nenuvertina vedų apreiškimo autoriteto, bet save pateikia kaip vedų mokymo išpildymą ar jų vidinę, ezoterinę šerdį. Tantrose postuluoja jama pozicija, kad šiame tamsos amžiuje vedų ritualai ir mantras nebedaro tokio poveikio nūnai paliegusių žmonių sąmonei, kur kas efektyvesni yra tantriniai metodai ir šios praktikos. „Šiame amžiuje tantrinės mantras yra kur kas veiksmingesnės, nes jos išsyk mezga vaisius“, – teigiama *Mahānirvāṇa tanthroje* (Avalon 1979: I.14–23)².

Tad XIX a. pabaigoje Europos ir Indijos mokslininkai sutarė, jog politeistinės ir „palaidos“ tantras yra iš esmės priešingos tyroms, racionalioms ir monoteistinėms vedoms, todėl reprezentuoja akivaizdžią hinduizmo degeneraciją. Dažniausiai orientalistų anuomet vartotas žodis apibūdinti tantras buvo Indijos visuomenės liga (*disease*), kas reiškė, jog šalį valdyti privalo moraliniu požiūriu sveika tauta, t. y. britai, ir tai legitimavo jų kolonijinę politiką Pietų Azijoje. O indų elitui tantra įkūnijo jų tautos silpnybę ir gėdą, viską, kas yra atsilikę ir ne-civilizuota, palyginti su Vakarais.

Tačiau radikaliai, ekstremistiniam nacionalistinių sąjūdžių sparnui tantras formos, simboliai ir dievybės (Kali, Durga, Činamasta) buvo revoliucinio įkvėpimo kovoti su kolonizatoriais šaltinis. Ypač kolonijiniu laikotarpiu britai demonizavo deivę Kali, kuri vaizduojama ir aprašoma kaip satanistiškai žiauri, kraujo kanibalistiškai geidžianti, kerštinga deivė, ryškiausiai atspindinti indišką laukinį, kriminalinį mentalitetą. Ji ir jos sekėjų tantrinės liturgijos britams bylojo

apie fanatišką, nevaldomą indišką prigimties gaivalą, kuris neva kėlė grėsmę politiniam šalies stabilumui. „Ši deivė yra pripažinta pačių brutaliausių smurto formų prieš visuomenės ramybę globėja“ (Wright 1860: 225; žr. daugiau: Humes Cynthia Ann 2003). Taigi britų valdininkų sąmoneje tantras sąvokoje sulydomi erotiškumas, religingumas ir politinis revoliucingumas, ir toks iracionalus derinys britams kėlė baugulį bei pasibjaurėjimą. „Vienas liūdniausių visų neramumų pasireiškimų <...> yra keistas pogrindinis sąjūdis <...>, kuris jau sukūrė bombos ir revolverio kultą, žudymo draugiją su slaptomis iniciacijomis. Už viso šio žiaurumo ir staigių mirčių pasaulio slypi Kali, siaubo deivė, kuri šaukia: ‘aš alkana, aš trokštu kraujo, aukų kraujo’ <...>. Net iškrypusi markizo de Sado vaizduotė negalėtų sugalvoti šlykštesnio košmaro už deivę Kali“ (MacMunn 1933: 101, 209–210).

Nacionalinio išsivadavimo veikėjai, pasinaudodami tokiais kolonijiniais įvaizdžiais, gana sėkmingai jais manipuliavo paversdami juos antikolonijinės kovos įrankiais. Pavyzdžiui, XX a. pradžioje Bengalijoje Šakta tantras iniciacijos ir kiti religiniai ritualai buvo plačiai naudojami formuojant slaptas revoliucionių draugijas ir duodant kovos įžadus prie tantrinio deivės Kali atvaizdo (Choudhuri 1979: 56). Plačiai tantrinius elementus politinėje kovoje naudojo ir vienas aktyviausių politinio pasipriešinimo lyderių Šri Aurobindo Ghošas (1872–1950) (Bolle 1971: 79–102). Kitas nacionalizmo ideologas, poetas Bankim Chandra Chatterjee (1838–1894), deivės vaizdinį paverčia Indijos valstybingumo, tėvynės

simboliu, bylojančiu apie jos šlovingą praeitį, liudijančiu ano meto britų priešpauką ir kviečiančiu į išsivadavimo kovą. Taip nacionalistiniame sąjūdyje matome

gėdingos tantras sampratos transformaciją į pozityvų Indijos galios, kurios niekas, juolab kolonizatoriai, negali nei pajungti, nei kontroliuoti, simbolį.

„ORIENTALISTINĖ“ TANTRA

Būtent toks, su draudžiamu ir geidžiamu seksualumu sumišęs tantras įvaizdis per orientalistų ir kolonijinių administratorių tekstus patenka ir į Britanijos bei kontinentinę literatūrą. Kaip liudija Benitos Parry ir Lewiso Wurgafto atlikti britų grožinės literatūros nuo 1880 iki 1930 m. tyrimai, daugelis britų rašytojų žavėjosi erotiškais tantras praktikomis. Jų darbuose yra gausu simpatizuojančių istorijų apie baisesius, tačiau numinoziškai patrauklius tantrinius jogus ir jų geidulingą deivę, nuogąją Kali (Parry 1972; Wurgaft 1983).

Vienas svarbiausių tantras vaizdinio literatūroje kūrėjų Vakaruose buvo Seras Richardas Francis Burtonas, kuris nūnai dažniausiai žinomas kaip pirmasis *Kāma sūtros* vertėjas į anglų kalbą. Turbūt populiariausias Burtono kūrinys buvo *Vikram and the Vampire; or, Tales of Hindu Devilry*, į kurį jis įpina ir savo paties tantrines patirtis kelionių 1840 m. Indijoje metu. Jame jis aprašo tamsias, piktadariškas nusikaltėlio, moterų suvedžiotojo, azartiško lošėjo pastangas tapti „tantriku“ per vyną, prostitutas ir mėsą. Burtonas pasitelkia XIX a. kolonijinėje vaizduotėje standartizuotus tantrinio ritualo aprašus: juodosios magijos ceremonijas, seksą su žemos kastos moterimis, atsidavimą alkoholiui ir kitiems jusliniams malonumams. Reprezentuodamas tantra, panaudoja jis ir savojo *Kāma sūtros*

vertimo fragmentus, faktiškai su jo darbais tantra ir *Kāma sūtra* Vakarų vaizduotėje tampa neatsiejama sinonimais.

Tokius negatyvius orientalistinius tantras vaizdinius platina ir madam H. P. Blavatskajos 1875 m. JAV įkurtos anuomet įtakingos Teosofinės draugijos nariai. Paradoksalu tai, jog nors teosofų ideologijai fundamentalus tekstas *The Secret Doctrine* (1888) grindžiamas neva slaptu tibetietišku tekstu *Kiu-te* (Tibeto budistinio kanono dalis *rGyud-sde*), tantrinio (*vajrayāna*) tibetieškojo budizmo ji pati netapatina su tantra ir siekia jį atskirti nuo juodosios magijos ir hedonizmo, kurį ir vadina tantra. Blavatskajai „baltoji tantra“ yra baltosios magijos forma, o visos šiuolaikinės tantras formos yra tiesiog degradavusi „nekromantija“ ir „demonų invokacijos“, panašios į Vakarų juodąją magiją. „Tantras <...> yra pačios tamsiausios ceremoninės juodosios magijos įsikūnijimas. Žodis „tantrikas“ yra „raganiaus“ sinonimas <...> Eliphas Levio aprašyti kabalistai, besipliūškenantys ceremoninės magijos apeigose, yra visavertis Bengalijos tantrikų atitikmuo“ (Blavatsky 1966: 11.29).

XIX a. pabaiga buvo laikotarpis, kai prasidėjo naujas tantras interpretavimo, reformavimo ir kryptingo, sąmoningo jos cenzūravimo laikotarpis. Šiame kontekste verti paminėjimo yra du asmenys stipriai paveikę tolesnę šio fenomeno

percepciją tiek Vakaruose, tiek ir Indijoje: tai britas Johnas Woodroffe'as ir indas Swamis Vivekananda.

Modernių tantras studijų Vakaruose pradininku laikomas seras Johnas Woodroffe'as (1865–1936), žinomas savo kūrybiniu pseudonimu kaip Arthuras Avalonas³. Viešojoje erdvėje reikšdamasis kaip respektabilus aukštesniojo Kalkutos teismo teisėjas, savo privačiame gyvenime jis buvo atsidaavęs tantras praktikas, išvertęs visą seriją reikšmingų tantras tekstų iš sanskrito ir parengęs svarbių studijų, kurios tapo šiuolaikinio akademinio tantrizmo tyrimo pagrindu. Būdamas tantras sekėju ir savotišku indofilu, jis turėjo aiškų apologetinį tikslą – apginti tantrizmą nuo įvairių kritikų ir parodyti, jog jis reprezentuoja tyrą etinę filosofinę sistemą, puikiai derančią su vedomis ir vedanta. Iš savo tantrinio mokytojo, tuo metu populiaraus Kalkutoje Šiva Candra Vidyārṇarva Bhaṭṭācāryos, jis mokosi tantras teorijos ir praktikos, teigdamas, jog tantra yra integrali „arijų religijos dalis“, praktinis teorinės vedantos filosofijos pritaikymas (Woodroffe 1978: 63).

Simboliškai jis reinterpretoja ir hindų visuomenėje draudžiamus *pañcatattva* ar „penkis M“, sakydamas, kad *madya* (svaigalai) iš tiesų reiškia intoksikuojantį jogos pažinimą, *māṃsa* (mėsa) – tai savo visų veiksmų paskyrimas Dievui, *matsya* (žuvis) – pažinimas, leidžiantis tapatintis su visų būtybių kentėjimais ir malonumais, *mudrā* (grūdai) jam yra bet

kokio blogio atsižadėjimas, o *maithuna* (seksualinė sueitis) – mistinė Šivos ir Šakties jungtis tantriko kūne. Visi tantrinio ritualo elementai ir komponentai, jo nuomone, atitinka katalikų mišių liturgijos elementus ir neturi nieko magiško ar perversiško (Avalon 1960: 63). Maža to, tantra jam visais atžvilgiais yra „kur kas etiškesnė“ nei veidmaniškas požiūris į seksualumą, būdingas daugeliui vakariečių. Kita vertus, „tantrašasta yra ne apreiškimas, o mokslinis atradimas“, – teigia Woodroffe'as siekdamas parodyti, jog tantra yra empirinis mokslas, puikiai derantis su Vakarų moderniuoju eksperimentiniu pažinimu. Jam nėra skirtumo tarp fizinio ir metafizinio pasaulių, neegzistuoja dekartiškoji dualistinė praraja tarp proto ir materijos, todėl savo tantras vertimuose jis plačiai pasitelkia Vakarų scientistinę terminiją: evoliucija, vibracija, energija, chemija.

Paradoksalu yra tai, kad siekdamas pagrįsti dvasinę Rytų viršenybę materialistinių Vakarų atžvilgiu, Woodroffe'as remiasi būtent vakarietiška mokslo paradigma kaip aukščiausia tikrovės pažinimo forma. Taigi Woodroffe'as sąmoningai siekia ištyrinti tantrą, nuvalyti nuo visų ankstesnių orientalistinių seksualumo, palaidumo, stambeldystės ir magijos vaizdinių ir paversti ją Indijos dvasine vertybe. Tokia jo reformuota ir sterilizuota tantras versija tebedaro poveikį ir šiuolaikiniam tantras vaizdiniai tiek Vakaruose, tiek ir Indijoje.

TANTROS „CENZŪRAVIMAS“

Visai kitokios nuostatos tantras atžvilgiu laikėsi žymus Indijos religinis reformatorius, vienas ikoninių dvasinių

lyderių Swamis Vivekananda (1863–1902). Būdamas pagrindiniu Bengalijos mistiko ir šventojo Šri Ramakrishna

Paramahansa, kuris praktikavo šakti tantras, mokiniu, jis siekė reinterpretuoti savo mokytojo mokymus priderindamas prie nuosavos neovedantiškos ir nacionalistinės ideologijos. Vivekanandai ir jo bendražygiams jų mokytojo tantrinės pratybos tapo gėdos šaltiniu, tamsia paslaptimi, kuri kėlė ir iki šiol tebekelia daug nerimo sekėjams. Siekdamas apginti hinduizmo kultūrą nuo Vakarų kritikos, jis ėmėsi cenzūruoti, slėpti „gėdingus“ tantrinius savo mokytojo praktikos aspektus iškeldamas advaita vedantos metafiziką ir gnostinį (*jñāna yoga*) išsivadavimo kelią.

Šri Ramakrišna buvo grėsmingosios deivės Kali garbintojas ir jai skirtos šventyklos žynys, vėliau klajojančios tantrinės Bhairavī Brāhmaṇės inicijuotas į 64 tantros praktikas ir dalyvavo bent jau keturiuose iš penkių slaptų M ritualų. J. Kripalas savo skandalingai pagarsėjusioje knygoje *Kālī's Child* teigia, jog Ramakrišna buvo tikras tantrikas, bet tai buvo jo paslaptis, nes iš tiesų jis buvo genamas homoerotinių troškimų (Kripal 1995: 24–33)⁴. Vis dėlto Kripalo tekstologiniai tyrimai patvirtino, kad Vivekanandos įkurtoji misionieriškoji organizacija *Ramakrishna Mission* išsyk po mokytojo mirties ėmėsi cenzūruoti ir redaguoti paskirus jo gyvenimo faktus, ypač jo

bengališkos biografijos *Śrīśrīrāmākṛṣṇa-kathāmṛta* vertimuose į anglų kalbą⁵. Vivekananda savo bičiuliams vienuoliams rašo: „Ši praktikos forma niekad nebus minima vienuolyne. Lai pražus tas iškrypėlis, šiapus ir anapus, kuris propaguos šią begėdišką vamačarą [tantrą] mūsų prieglobstyje.“ Taip ekstatiškas Kali garbintojas, neabejotinai turėjęs labai plačią tantrinės praktikos patyrimo paletę, paverčiamas filosofinio monizmo pranašu.

Tapęs įtakingiausiu mokytojo mokiniu, charizmatiškasis Swamis Vivekananda tapo pirmuoju vedantos misionieriumi Amerikoje ir Europoje, propoguojančiu tvirtą, vyrišką reformuoto hinduizmo idealą. Woodroffe'as sterilizavo tantrą, o Vivekananda, asimiliavęs daug orientalistinių Indijos religijos stereotipų, ją pakeitė vakariečiams priimtinesne advaitos vedantos filosofija. Ir netgi priešingai, jis teigia, jog būtent vakariečiai yra „kairės rankos“ tantrikai, garbinantys galią (*śakti*) jos brutaliausiu ir materialiausiu pavidalu: „Jų religija yra šakti pūdža, tai – vamačara tantros forma, gal tik be kelių iš 'penkių M' elementų“ (Mumukshana 1964: 25). Net ir politinį, valstybinį Indijos nuosmukį jis sieja su degradavusiu tantriniu budizmu, kuris apnuodijo pirmąją tyrą hinduizmo tradiciją (Vivekananda 1984: 7.215–16).

TANTRA AKADEMINĖJE VAKARŲ PERSPEKTYVOJE

Johno Woodroffe'o herojiškų pastangų apginti tantrą kontekste prasidėjo nauja mokslininkų susidomėjimo šiuo Indijos religiniu reiškiniu banga. Daugelis Europos orientalistų ir religijotyrintininkų, tokie kaip Giuseppe Tucci, Mircea Eliade, Heinrichas Zimmeris, Julius Evo-

la, Agehananda Bharati, C. G. Jungas ir kt., rimtai domėjosi tantra, o kai kurie net manė, jog tai – pati Rytų dvasingumo esmė. Būtinybę iš naujo permąstyti tantros vietą Indijos religijos istorijoje matė ir naujoji Indijos mokslininkų karta: Gopinath Kaviraj, Shashibhushan Dasgup-

ta, Narendra N. Bhattacharyya. Pastarasis netgi pasitelkia marksistinę klasių kovos teoriją bandydamas atskleisti „socialistinių-revoliucinių“ ezoterinio tantrizmo vaidmenį engiamųjų Indijos klasių kovoje su išnaudotojais brahmanais (Bhattacharyya 1982: 34). Kaip teigia Hughes Urbanas, iš neseniai dar buvusios marginalinės, periferinės studijų tematikos, XX a. viduryje religijos tyrimuose susiformavo savotiškas „tantracentrizmas“. Neatsitiktinai, kaip Agehananda Bharatis ir pranašavo, būtent per šiuos mokslininkus ir intelektualus, ieškančius pasaulėžiūrinės alternatyvos, o ne per dvasinius prozelitus tantra įžengs į Vakarų pasaulį. Tai buvo laikotarpis, kai psichoanalitinės S. Freudo idėjos sparčiai užvaldė vakariečių sąmonę ir seksualumas tapo turbūt esmingiausia egzistencine žmonijos vara, kuriai reikėjo suteikti ir dvasinę prasmę.

Pavyzdžiui, italų intelektualas, fašistinės ideologijos apologetas Julius Evola (1898–1974) sako, kad vienintelė degraduojančių modernių Vakarų viltis – „apjodyti tigra“, t. y. priimti, pripažinti ir suvaldyti destruktivius žmogaus prigimties impulsus, kuriuos išlaisvino modernybė, ir pajungti juos išsivadavimui. Tokia, pasak jo, yra ir tantrinio kelio esmė – sugriebti gyvatę už gerklės ir transformuoti jos nuodus į nemirtingumo ambroziją. Nesiskaityti su jokiais formaliais ir išoriškai primestais suvaržymais, nes tantrikas suvokia visų moralinių priesakų – dharmos ir karmos – reliatyvumą. „Tantrizmo esmė yra akivaizdžiai vakarietiška <...>. Ji vakarietiškesnei krikščioniškoji soteriologija, pasak kurios, išganymo idealas slypi ašarų pa-

kalnėje <...>. Tantrizmo raktažodis – dvasinės disciplinos ir mėgavimosi pasauliu jungtis“ (Evola 1992: 187).

Jam pritaria indologas Heinrichas Zimmeris (1890–1943), kuris tantrinėje jogoje regi labiausiai sofistikuotą žmogaus dvasios mokslą, o jame suformuotos kūrybinės imaginacijos technikos, pasak jo, yra efektyviausias išsivadavimo instrumentas. Tantrijoje žmogaus prigimtis ir seksualumas neužspaudžiami kaip hiperintelektualizuotame krikščioniškųjų Vakarų pasaulyje: „Tantras prieiga yra ne neigimas, bet teigimas <...>, jos požiūris į pasaulį yra priimantis <...>. Prie žmogaus artinamasi per jo prigimtį neatmetant jos“ (Zimmer 1956: 576).

Jei Zimmeris buvo poetiškiausias tantras gerbėjas, Evola – radikalus politinis veikėjas, tai M. Eliade neabejotinai buvo įtakingiausias mokslininkas. Paveiktas šių dviejų, jis tarsis sulydo jų priešingas tantras interpretacijas (*coincidentia oppositorum*) analizuodamas antistorinį *homo religiosus* gyvenimą. Kritikuodamas modernybę, kurios vienas ryškiausių bruožų – sekuliarizmas, Eliade siūlo sakralumo ieškoti kasdienio profaniškumo formose, paslėptose pamirštuose mituose ir simboliuose. Tantra, kaip pirminis ir autentiškiausias archajiškos Indijos kultūros klodas, jam tampa idealiu modernaus pasaulio problemų sprendiniu. Desakralizuotai Vakarų visuomenei tantra su jos antispekuliatyviu ir antiasketiniu požiūriu kviečia priimti prigimtiškumą, vaisingumą ir sakralizuoti seksualumą, tokiu būdu sujungia dirbtinai supriešintas sakralumo ir profaniškumo sferas (Eliade 1959: 203). „Tantra gali būti laikoma religiniu patyrimu, tinkamiausiu šiuolaiki-

nio žmogaus būsenai, gyvenimui kali juogoje, tamsos amžiuje <...>. Žmonijos nuopuolis įvyko, tokiu atveju reikia plaukti prieš srovę <...>. Tantrikas neišsižada pasaulio, jis siekia jį nugalėti mėgaujdamasis tobula laisve“, – teigia Mircea Eliade savo knygoje *Myths, Dreams, and Mysteries* (1960: 237). Tantrikas yra tas, kuris, nepaisant nieko, drįsta mesti iššūkį jo prigimtyje slypinčioms grėsmingoms biologinėms galioms. Tad būtent tai, kas

ankstesniems vakariečiams tantrroje kėlė nuostabą ir numinozinį virpulį (*tremendum numinosum*), – religijos ir seksualumo samplaika – šiai, naujajai mokslininkų bangai tampa didžiausiu tantrės pranašumu, padedančiu juslingumu ir aistra dvasiškai transformuoti modernybėje pasimetusį žmogų ir pasaulį. Anksčiau vyravusi juodosios magijos, okultizmo ir seksualinės degradacijos tematika iš naujojo tantrės leksikono visai išnyksta.

TANTRA KAIP „DVASINIS SEKSAS“

Taigi tantrės tematika pasitelkiama ir tampa centrine šiuolaikiniuose diskursuose apie indišką ir vakarietišką tapatybę. Galima būtų paminėti daugybę kitų sričių mokslininkų, meno istorikus Philipą Rawsoną ir Ajitą Mookerjee, psichologą Erichą Neumanną, budologą Herbertą Guentherį, mitologą Josephą Campbellą ir kitus, kurių samprotavimai apie tantrės prigimtį darė ir tebedaro poveikį populiariajai vaizduotei tiek Vakaruose, tiek ir Indijoje. Jau 1900 m. kuriamas pirmasis „Tantrinis Amerikos ordinas“. Dabar vakariečių tekstuose mes skaitome, kad tantra yra „sakralus seksualumas“, „dvasinis seksas“, „seksualinė magija“ – kitaip tariant, unikali religijos ir seksualumo sintezė, gretinama su Vakarų seksualine magija, Wicca, Kabala ar net kai kuriomis Amerikos indėnų praktikomis. Vienas šiuolaikinių autorių – Swamis Nostradamus Virato – teigia: „Tantra yra vienintelis dvasinis kelias, teigiantis, jog seksas yra sakralus, o ne nuodėmingas <...>. Tantrės menas gali būti nusakytas kaip dvasinis hedonizmas, kviečiantis valgyti, gerti ir links-

mintis, tačiau tai daryti visiškai sąmoningai“ (*Church of Tantra*). Pasak *American Tantra* sąjūdžio įkūrėjo, Kalifornijos guru Paulo Ramana Daso, tantra – tai hiperorgazminis kosminio masto įvykis (*starship intercourse*), grindžiamas sakralia, eklektine senojo ir naujojo pasaulių seksualine filosofija. Anot kito garsaus „neo-tantrinio“ mokytojo Ošo Radžnešo, tantra yra net ne religija ar filosofija, tai veikia anti-filosofija ir anti-religija, iškelianti tiesioginį patyrimą, o ne racionalų samprotavimą ar dogmatišką tikėjimą: „tantrinis požiūris yra ne-požiūris“ (Rajneesh 1975: 73).

Tokią vesternizuotą ir vulgarizuotą tantrą mokslininkai vadina įvairiai: pop tantra, neo-tantra, ar Kalifornijos tantra (G. Feuerstein). Kaip jau minėta, 1975 m., *New Age* religingumo piko metu, kai Naropos institutas JAV tapo tantrės atgimimo Meka, Anghananda Bharati teigė, kad Indija tapo moraliai represyvi ir joje nebėra vietos tantrai, o JAV atvirumas ir laisvė yra idealios sąlygos adaptuoti tantrą. Tačiau jau tuomet jis perspėjo, jog egzistuoja akivaizdžios tantrės inkultū-

racijos problemos, nes ja lengvai gali būti pridengiamas paprastas hedonizmo ir pasitenkinimo siekis (Bharati 1970: 298).

Tačiau nederėtų skubėti smerkti šių vakarietišku romantiškų neo-tantrikų vien kaip komercializuotų ir naivių tantrinio sekso adeptų, nes jie reprezentuoja nepaliaujamai vykstančią kultūrinę tantras globalizaciją ir transformaciją. Kaip jau matėme, tantras samprata istoriškai nuolat kito tiek Indijoje, tiek ir Vakaruose, o populiarusis tantras receptijos lygmuo tėra vienas iš daugelio. Atrodo, jog eksportuota į Vakarus tantra ten buvo ideologiškai apdorota, socialiai adaptuota ir komerciškai suprekinta, o vėliau grąžinta į Rytus jau naujais pavidalais. Indijos guru irgi užvaldė „seksocentris“ tantras įvaizdis ir atsirado naujos Osho-Rajneesho, Chogyam Trungpos ar Swamio Muktanandos tantrinio sekso formos. „Seksas tapo obsesija, liga, perversija“ – dar 1971 m. pastebėjo skandalingas grupinės sekso terapijos guru Rajneeshas (Rajneesh 1971: 39). Nepamirškime, jog pats seksualumo terminas į platesnę apyvertą pateko tik XIX a. pabaigoje, kai 1892 m. į anglų kalbą buvo išverstas jau minėtas Richardo von Krafft-Ebingo klasikinis tekstas apie seksualinius nukrypimus *Psychopathia Sexualis*. Ir tai nėra statiška, bet labili, nuolat konstruojama kategorija, kurios ribas kiekviena karta iš naujo apibrėžia.

Štai keli tokio neotantrizmo pavyzdžiai, puikiai iliustruojantys tantras percepciją Vakaruose.

Pirmasis, atgabenęs tantrą į Ameriką, buvo kontroversiškas tantras guru Pierre'as Bernardas, keliavęs į Indiją mokytis slaptos tantras ir 1906 m. įkūręs „Amerikos tantrinį ordiną“ (*Tantrik Order*

in America)“. Žinomas Omnipotent Oom vardu jis derino hipnozė, jogą ir tantrą, įkūrė prie Niujorko tantras kliniką, subūrė prie savęs kelis šimtus atsidavusių gerbėjų, tarp jų daugiausia moterų⁶. Seksas Pierre'o Bernardo organizacijoje buvo paverstas „dvasine disciplina“, kuriai nereikia jokių išorinių šventyklų, nes „sakraliausia šventovė yra žmogaus kūnas, o seksualinis instinktas yra gyvasties impulsas“. Iššventinimas į ordiną vykdavo seksualinių orgijų forma. „Seksualinis garbinimas kaip religija yra pagrindas visko, kas sakralu, šventa ir gražu“ (Bernard 1906). Dar prieš S. Freudą jis skelbė, jog daugelį individualių egzistencinių ir socialinių problemų galima išspręsti padedant išlaisvinti kultūros ir religijos represuotą seksualinę energiją. Būdamas puikus verslininkas ir nujausdamas slaptus žmonių troškimus, jis pasiūlė pasiturinčiam amerikiečių sluoksniui ekstazės religiją, pridengdamas ją pikantišku tantriniu Oriento audeklu, susiedamas tantrą su Vakarų magijos ceremonijomis. Būtent pradedant juo tantra Vakaruose tapo seksualinio malonumo kultu ir milijoniniu verslu.

Galima net teigti, jog šiuolaikinės seksualinės magijos formos atsirado specifines indiškąs tantrines technikas interpretavus Vakarų okultinių sąjūdžių – masoniškų, rozenkreicerių ir kabalistinių – tradicijose. Turbūt pirmasis moderniais laikais sofistikuotai atgaivinęs seksualines magines technikas buvo amerikietis Paschalis Beverly Randolphas (1825–1875). Nors jis pats, atrodo, neturėjo jokio tiesioginio ryšio su indiškais seksualinėmis praktikomis, vis dėlto jo paties mokymai padarė didelę įtaką Vakarų seksualinės magijos raidai. Jo metodiko-

je buvo labai akcentuojamas viena laikis abiejų partnerių orgazmas, laiduojantis dieviškos kosminės malonės pliūpsnį. Tantrą su magijos ceremonijomis, masoniškais ritualais ir hermetiniais slėpiniais derino keli kiti Vakarų okultistai – ypač XIX a. pabaigoje *Ordo Templi Orientis* (OTO) įkūrėjai austrai Karlas Kellneris (1861–1905) ir Theodoras Reussas (1855–1923). Šis ordinas siekė atkurti Saliamono šventyklą žmoguje, todėl skirtingose pašvęstumo pakopose neofitas buvo įvedamas į auto-, hetero- ir homoseksualias patirtis, kurios kulminavo orgazminėje jungtyje su dievais.

Žymiausias iš šio OTO ordino narių buvo liūdnamai pagardėjęs vienas iš kontrkultūrinio sąjūdžio lyderių, seksualumo revoliucionieriumi vadinamas Aleisteris Crowley'us (1875–1947). Žinomas dar pravarde „Great Beast 666“, jis teigė, jog „seksas yra valios sakramentas“. 1901–1902 m. jis lankėsi Indijoje ir Šri Lankoje, kur, kaip tvirtina pats, studijavo įvairias budizmo ir hinduizmo praktikos formas. Anot jo, kitaip nei neurotiški ir užspausinti vakariečiai, indai seniai suvokė kūniškumo ir seksualumo dievišką prigimtį, kuri yra ne tik „psichologinė ir socialinė individo tapatybė“, kaip teigė Freudas, bet ir dvasinės žmogaus esmės sklaida. Todėl tantrizmas, pasak Crowley'aus, yra subtiliausia indiško dvasingumo pakopa.

Turbūt esminis skirtumas tarp A. Crowley'aus ir indiškiosios tantros sampratos

yra tas, kad pastarojoje pabrėžiama būtinybė išsaugoti ir sublimuoti vyro sėklą sueities metu, o Aleisteris akcentuoja ejakuliacijos ir seksualinių skysčių vartojimą kaip komunikaciją magijos „mišiose“. Kita vertus, seksualinė sueitis hindų ir budistinėse tantrose tikrai nėra vyraujantis dalykas, dažnai tai traktuojama kaip simbolinis ar imaginacinis veiksmas, vienas iš daugelio būdų sužadinti energiją savyje. O Crowley'aus ir kitų Vakarų seksualinės magijos adeptų požiūriu tantra pirmiausia siejama su „dvasiniu seksu“ (Urban 2003: 192). Jis kryptingai formavo naują magijos teologiją skelbdamas, kad magija nėra mokslo pirmtakas kultūrinės evoliucijos schemoje – kaip teigė anuometinis religijų antropologas Jamesas Frazeris, – bet kad šiame amžiuje vyksta magijos ir mokslo sintezė (jo vadinama terminu *magick*), kuri grindžiama abiejų – antgamtiškumo sferos ir eksperimentinio metodo – pripažinimu (Bogdan 2012).

Neaišku, kiek ir kokių indiškios tantros elementų buvo naudojama jo seksualinės magijos ceremonijose, panašu, kad šios srities jo žinios buvo menkos, nes net anuomet populiarių J. Woodroffe'o darbų jis niekur nemini. Tačiau neabejotina, jog populiarioje ir ezoterinėje Vakarų kultūroje tantra tapo neatsiejama nuo Aleisterio propaguojamos seksualinės ekstazės įvaizdžio, o jo paties darbai šlovinami kaip „naujausia tantra“ (Urban 2006: 120).

IŠVADOS

Tad XX a. tantra Vakaruose tapo sinonimu totalios laisvės visuose lygmenyse – seksualinės, dvasinės, socialinės, politinės. Religinę laisvę pakeitė laisvė

nuo religijos suvaržymų. Istoriskai heteroseksualios tantros praktikos buvo adaptuotos ne tik prie feministinio, bet ir gėjų bei lesbiečių siekio išsilaisvinti iš

diskriminacijos. Svarbų vaidmenį suvaidino ir genderinis, lyčių aspektas bei stiprėjantis feministinis sąjūdis Vakaruose. Jis iškėlė gamtiškumo, natūralumo, moteriškų deivių reikšmę ir išaukštino moters vaidmenį tantrinėse praktikose, kuris dėl ankstesnių tyrėjų europietiško kolonializmo ir Viktorijos laikų puritoniškumo įtakos irgi buvo sugašlintas ir patvirtintas. Tantrizme kiekviena moteris tampa kosminės energijos, šakti įsikūnijimu, dieviška moterimi.

Kaip nurodė M. Foucault, panašu, jog mūsų karta seksą pastūmėjo iki paties įmanomiausio kraštutinumo – nesaikingumo ir bet kokių ribų peržengimo panaikinant visus tabu. Tokiame kontekste seksualizuota ir sukومercinta tantra, pateikta kaip sparčiausias, ekscentriškiausias ir nekonvencionaliausias visapusiško išsilaisvinimo kelias, idealiai atitiko šiuos įkaitusios vaizduotės vartotojiškus ir neretai anarchistinius poreikius. Įvilktą į postmodernistinio dekonstruktyvizmo rūbą tantra pateikiama kaip visų socialinių normų, formalijų teorijų ir ideologinių naratyvų dekonstravimas. Tantrės tikslas yra antireliginis – deprogramuoti ir dehipnotizuoti individus, išlaisvinti nuo visų minties konstruktų ir socialinių žaidimų, kaip teigė „tantrės mesijumi“ tituluojamas Osho-Rajneeshas. Kontrkultūriniam 1960–1980 m. fone toks erotizuotas tantrės pateikimas skambėjo kaip socialinės revoliucijos manifestas, kvietimas sukilti prieš moderniąją visuomenę. Jis tapo vienu esmingiausių Naujojo amžiaus (*New Age*) religingumo bruožų⁷.

Taip aktualizuota ir beveik visada su *Kāma sūtra* suplakama tantra kviečia pažinti savyje sociumo ir religijos primestus vidinius stabdžius ir vaduotis iš

nuolat slegiančio kaltės bei nuodėmės jausmo neatmetant nieko, bet priimant viską. Sujungdama *mukti* (išsivadavimas) su *bhukti* (mėgavimasis), tantra tapo visų įmanomų seksualinių fantazijų simboliu, nuo kurio postuluojamu asocialumu iki atvirai kriminalinio elgesio – vienas žingsnis. Legitimuodama septintojo dešimtmečio bitnikų, hipių kontrkultūrinę patirtį, tantra suteikė jai tuo pačiu dvasinę ir net politinę reikšmę, o tai atspindi, pavyzdžiui, maištaujančio bitnikų dainiaus, poeto Alleno Ginsbergo tekstai, aršiai kritikuojantys sociopolitinę ir ekonominę Vakarų tvarką. Pastaraisiais dešimtmečiais jau net internetinė tantra skelbia, jog kosminiam, totaliam orgazme generuojama kūrybinė energija padeda įgyvendinti visus žemiškus siekius – naują darbą, automobilį, partnerį ar namą.

Neabejotina, kad toks tantrės supopšinimas neatsiejamas nuo menko akademinų tyrimų įdirbio, reikalaujančio tekstologinio, lingvistinio ir istorinio kruopštumo bei vengiančio vienašališkų ideologinių konstruktų. Akademiniam Vakarų pasaulyje, indologijoje ir Azijos religijotyroje ši tradicija ilgą laiką buvo marginalizuojama ir ignoruojama kaip „netrokšamas pavaikis hinduizmo studijose“ (Brooks), buvo nuolatinis gėdos šaltinis mokslui. Kita vertus, tam tikrai nedidelei grupei mokslininkų, pradedant šios srities pionieriumi Johnu Woodroffe'u bei religijos istorikais Mircea Eliade, Heinrichu Zimmeriu, Agehananda Bharati ir kitais, tantra tapo vienu patraukliausių ir daugiausia spekuliacijų sulaukusių indiško religingumo aspektų, kaip opozicija krikščionybės represuotam mūsų seksualumui. Įtampa tarp

drovaus pasibjaurėjimo ir gundančio masalo augino idealistinį susidomėjimą šiuo reiškiniu ir populiariame lygmenyje. Tačiau pastaruoju metu Vakaruose, sakytume, tęsiama Woodroffe'o perspektyva, siekianti nuvertinti ir minimizuoti skandalingą seksualinį jos praktikos aspektą pateikiant tantrą kaip savitą sofistikuoatą intelektualinę sistemą.

Tad mano tikslas buvo ne paneigti tantros istoriškumą ar parodyti, jog tai

buvo tik vakarietiškos fantazijos konstruktas, primestas Azijos religijoms, bet veikiau atskleisti šio reiškinio kompleksiskumą, įvairovę ir istorinę kaitą hibridiniame Vakarų ir Rytų, mokslininkų ir populiariosios kultūros adeptų vaizdijimo procese. Galėtume sakyti, jog tantra yra savotiškas Rorschacho testas ar psichologinis veidrodis, atspindintis dviejų pastarųjų amžių kintančias moralines ir seksualines nuostatas.

Literatūra

- Arthur Avalon (transl.). 1979. *Tantra of the Great Liberation: Mahānirvāṇa Tantra*. New York: Dover Publications.
- Avalon Arthur. 1960. *Principles of Tantra: The Tantratattva of Śrīyukta Śiva Candra Vidyārṇava Bhāṭṭācārya Mahodaya*. Madras: Ganesh.
- Bernard Pierre. 1906. Tantrik Worship: The Basis of Religion, *International Journal of the Tantrik Order* 5 (1): 35–36.
- Bharati Agehananda. 1970. *The Tantric Tradition*. Garden City, N.Y.: Anchor Books.
- Bhattacharyya Narendra Nath. 1982. *History of the Tantric Religion: A Historical, Ritualistic, and Philosophical Study*. New Delhi: Manohar.
- Blavatsky Helena Petrovna. 1950–1973. *Collected Writings*, 15 vols. Compiled and ed. Boris De Zirkof, Madras: Theosophical Publishing House.
- Bogdan Henrik, Starr Martin P. (eds.). 2012. *Aleister Crowley and Western Esotericism*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Bolle Kees. 1971. *The Persistence of Religion: An Essay on Tantrism and Sri Aurobindo's Philosophy*. Leiden: E. J. Brill.
- Choudhuri Keshub. 1979. *The Mother and Passionate Politics*. Calcutta: Vidyodaya Library.
- Derrett J. Duncan M. 1977. A Juridical Fabrication of Early British India: The Mahānirvāṇa Tantra, Derrett J. Duncan M. (ed.) *Essays in Classical and Modern Indian Law*: 197–242. Leiden: E. J. Brill.
- Eliade Mircea. 1959. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. New York: Harcourt Brace.
- Eliade Mircea. 1960. *Myths, Dreams and Mysteries: The Encounter between Contemporary Faiths and Archaic Realities*. London: Harvill Press.
- Evola Julius. 1992. *The Yoga of Power: Tantra, Shakti, and the Secret Way*. Transl. Guido Stucco (1968); reprint, Rochester, N.Y.: Inner Traditions.
- Hanegraaff Wouter J. 1998. *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. Albany: State University of New York Press.
- Humes Cynthia Ann. 2003. Wrestling with Kālī: South Asian and British Constructions of the Dark Goddess, Jeffrey J. Kripal and Rachel Fell McDermott (ed.). *Encountering Kālī: In the Margins, at the Center, in the West*: 145–68. Berkeley: University of California Press.
- Kopf David. 1979. *The Brahma Samaj and the Shaping of the Modern Indian Mind*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Kripal Jeffrey J. 1995. *Kālī's Child: The Mystical and the Erotic in the Life and Teachings of Ramakrishna*. Chicago: University of Chicago Press.
- MacMunn George. 1933. *The Underworld of India*. London: Jarrolds Publishers.
- Mumukshananda Swami (ed.). 1964. *Letters of Swami Vivekananda*. Calcutta: Advaita Ashram.
- Nikhilananda Swami. 1942. *The Gospel of Sri Ramakrishna*. New York: Ramakrishna-Vivekananda Center.
- Parry Benita. 1972. *Delusions and Discoveries: Studies on India in the British Imagination, 1880–1930*. London: Allen Lane.
- Raychaudhuri Tapan. 1988. *Europe Reconsidered: Perceptions of the West in Nineteenth Century Bengal*. New Delhi: Oxford University Press.
- Rajneesh Bhagwan Shree. 1971. *From Sex to Superconsciousness*. Bombay: Jeevan Jagruti Kendra.

- Rajneesh Bhagwan Shree. 1975. *Tantra: The Supreme Understanding*. Poona: Rajneesh Foundation.
- Roy Rāmmohun. 1982. *A Defence of Hindoo Theism, The English Works of Raja Rāmmohun Roy*. Vol. 1, ed. J. C. Ghose. New Delhi: Cosmo Publications.
- Saraswati Swami Dayanand. 1927. *The Light of Truth; or, An English Translation of the Satyarth Prakash of Swami Dayanand Saraswati*. Transl. Chiranjiva Bharadwaja (reprint, Madras: Arya Samaj, 1932).
- Sil Narasimha. 1997. The Question of Ramakrishna's Homosexuality, *The Statesman*, 01 31: 10–13.
- Taylor Kathleen. 2001. *Sir John Woodroffe, Tantra, and Bengal: „An Indian Soul in a European Body“?* Richmond, Eng.: Curzon Press.
- Urban Hugh B. 2001. *The Economics of Ecstasy: Tantra, Secrecy, and Power in Colonial Bengal*. New York: Oxford University Press. 2001.
- Urban Hugh B. 2001. The Omnipotent Oom: Tantra and Its Impact on Modern Western Esotericism, *Esoterica: The Journal of Esoteric Studies* 3: 218–59.
- Urban Hugh B. 2003. Unleashing the Beast: Aleister Crowley, Tantra, and Sex Magic in Late Victorian England, *Esoterica: The Journal of Esoteric Studies* 5: 138–92.
- Urban Hugh B. 2006. *Magia Sexualis: Sex, Magic, and Liberation in Modern Western Esotericism*. Berkeley: University of California Press.
- Vivekananda Swami. 1984. *The Complete Works of Swami Vivekananda*. 8 vols. Calcutta: Advaita Ashram.
- Woodroffe John. 1978. *Shakti and Shākta* (1918), reprint New York: Dover Publications.
- Wright Caleb. 1860. *India and Its Inhabitants*. St. Louis: J. A. Brainerd.
- Wurgaft Lewis D. 1983. *The Imperial Imagination: Magic and Myth in Kipling's India*. Middletown, Conn: Wesleyan University Press.
- Zimmer Heinrich. 1956. *Philosophies of India*. New York: Meridian Books.

Nuorodos

- ¹ Apie bengališką kontrrenesansą žr. Urban 2001: chap. 2.
- ² Nors kaip liudija J. Duncanno M. Derretto tyrimai, greičiausiai pastaroji tantra buvo gana vėlyva, XVIII a. pabaigos hindų panditų, tradicinių Indijos mokslininkų, kompiliacija, sušvelninanti radikalias tantros praktikas, akcentuojanti monoteistinę dievybės sampratą ir įvedanti tam tikrus britų teisinių, socialinių santykių elementus. Žr.: Derrett 1977.
- ³ Nors Woodroffe'o biografijos tyrėja Kathleen Taylor mano, jog Arthuras Avalonas nebuvo jo kūrybinis pseudonimas. Pasak jos, tai buvo kažkoks jo slaptas bendradarbis, kuris gerai mokėjo sanskrito ir bengalų kalbas (Taylor 2001).
- ⁴ Ši knyga sukėlė didelę sumaištį ir pasipriešinimą Indijoje, pasirodė daug kritiškų recenzijų, kaltinančių Kripalą neokolonializmu ir siekiu sąmoningai diskredituoti hinduizmą pasitelkiant psichoanalizę. Tai savo ruožtu tik patvirtino tantrizmo praktikų tematikos jautrumą šiuolaikinėje Indijoje (Sil 1997).
- ⁵ Angliškas, sutrumpintas šios biografijos vertimas: Nikhilananda 1942.
- ⁶ Detali P. Bernardo tantrinio ordino veiklos analizė pateikiama: Urban 2001.
- ⁷ Apie *New Age* religingumą ir populiariąsias šiuolaikines religijos formas žr. Hanegraaff 1998.